

Наталія Мацько,
Денис Ситник,
м. Київ

УДК 37.015.31

ДЕРЖАВНА МОВА ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ І КОНТРОЛЮ ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ ТА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ

В статті розглянуто роль і значення державної мови як засобу підвищення рівня знань учасників при вивченні всіх предметів, формування ключових компетентностей, в частині комунікативної.

Приведено умови створення освітньо-виховного простору для забезпечення диференційованого навчання, контролю та оцінювання комунікативної компетентності, інтеграції системи освіти.

Ключевые слова: *язык, мышление, формирование, развитие, оценивание, коммуникативность, компетентность..*

In this article is analyzed the role and meaning of national language as the option of increasing the level of student's knowledge while studying all the subjects. Forming of the key competence, the communicative is shown in particular. The examples of creation the educational and teaching space and the estimation of competence control. Also the integrated educational system is revealed.

Key words: *language, thinking, forming, development, estimation, communicativeness, competence.*

Навчально-виховний освітній простір загальноосвітніх навчальних закладів має наповнюватись суспільними цінностями для українського народу, що належать різним етносам і конфесіям та мешкають у різних регіонах. У системі освіти державна мова має стати не лише предметом навчання, але і засобом досконалого оволодіння учнями предметними і ключовими компетентностями, що покращить рівень якості освіти в цілому і полегшить осмислення учнями багатогранності та різноманітності мовного і культурного багатства України, сприятиме консолідації громадянського суспільства.

Утвердження європейських цінностей в Україні потребує відродження національних святинь, мови, самобутньої культури, звичаїв, традицій що вплине на якість освіти, культури України.

Природничо-математична освіта є фундаментом цілісної системи навчально-виховного процесу основної школи, де закладається підґрунтя розвитку творчої особистості, формування рис і якостей ділової професійно мобільної ініціативної творчої особистості. Досконале знання державної мови є важливим показником рівня природничо-математичної освіти, що є однією з умов компетентної освіти та якості освіти в цілому.

Проблему компетентного підходу до навчання досліджували М. Бурда, М. Головка, С. Гончаренко, Л. Величко, О. Бугайов, Ю. Жук, В. Луговий, О. Ляшенко, О. Локшина, А. Хуторський та ін. Результати досліджень відомих міжнародних організацій, зокрема, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Організації європейського співробітництва та розвитку, Міжнародного департаменту стандартів орієнтиром для вітчизняних досліджень.

Проблемами навчання державної мови як засобу підвищення рівня освіти займалися М. Головка, В. Кремень, Н. Голуб, М. Скуратівський, А. Хуторський. Дослідженню проблеми природничо-математичної освіти як фундаменту всебічного розвитку творчої особистості та моніторингу якості освіти приділяли увагу М. Головка, О. Ляшенко, В. Баштовий, Ю. Жук, Л. Клименко, А. Павленко, В. Сиротюк.

Досвід освітніх систем багатьох країн свідчить, що орієнтація навчальних програм і підручників на компетентний підхід і створення ефективних механізмів його впровадження сприяє вдосконаленню навчальних технологій, їх узгодженню із сучасними потребами інтеграції до світового освітнього простору.

Компетентісний підхід передбачає кінцевим результатом навчання кожного предмета сформовані певні предметні та ключові компетентності, як здатність учня успішно використовувати набуті знання, уміння, навички як інструмент самонавчання, самоконтролю засіб діяти в навчальних і життєвих ситуаціях та нести відповідальність за дії, вчинки, прогнозувати наслідки.

Досконале володіння державною мовою важливою складовою якої є математична мова, розуміння математичної символіки, математичних формул і моделей, як таких, що дають змогу описувати загальні властивості об'єктів, процесів та явищ навколишнього світу, сприяє осмисленню природничо-математичної, наукової картину світу. Успішне засвоєння природничо-математичних знань, можливе за умови якщо немає мовних перешкод, зокрема, спотворень, неточностей, деформованих слів у навчально-методичній літературі.

Здатність учня логічно обґрунтовувати та доводити математичні твердження, застосовувати математичні методи у процесі розв'язування навчальних і практичних задач, уміння використовувати математичні знання і вміння під час вивчення всіх інших навчальних предметів значно розширить кругозір учнів, сприятиме інтеграції знань, їх цілісності.

Формування позитивного ставлення учнів до всіх шкільних предметів, зокрема, до математики, як невід'ємної складової освіченості людини, і культури (необхідної умови її повноцінної реалізації, самоствердження) у сучасному суспільстві потребує осмислення ідей і методів математики як універсальної мови науки і техніки. Засоби моделювання і дослідження процесів і явищ навколишнього світу полегшують учням оволодіння обраною професією та сприяють вирішенню проблем повсякдення.

Особливо значущою для розвитку творчої особистості є здатність постійно оцінювати правильність і раціональність розв'язування проблем, задач, обґрунтовувати твердження, приймати рішення в умовах неповної, надлишкової, точної та ймовірнісної інформації, що формує навички самоконтролю, самооцінювання.

Послідовність викладу інформації у підручнику, як роз'яснення повідомлення упорядкованих, інтерпретованих даних, що актуалізовано (zareєстровано, одержано, стиснуто, передано, перетворено за допомогою певних знаків, символів, образів, кодів, текстів, звуків, відтінків, фарб тощо) є неодмінним важливим універсальним засобом накопичення, осмислення, систематизації, узагальнення учнем дослідницьких даних науки і практики які він використовуватиме.

Інтернет, що змінив спосіб і швидкість отримання інформації, змушує підлаштуватись під нові форми і можливості її подання. Можливості віддаленого доступу до інформації вносять істотні корективи у свідомість учнів, їхню навчально – пізнавальну діяльність, формує відповідний стиль мислення.

Знання, як кінцевий продукт осмислення інформації, її запам'ятовування, інтерпретації та застосовування потребує практичної дослідницької діяльності. Уявлення про ідеї та методи фізики, математики, хімії, біології, астрономії, їх роль у пізнанні дійсності, усвідомлення потреби інтегрованих природничо-математичних знань, як невід'ємної складової загальної культури людини стимулює осмислене оволодіння учнями мовою природи, всесвіту, системою графічних і алгоритмічних знань, навичок, умінь потрібних у повсякденному житті та достатніх для успішного оволодіння іншими освітніми галузями знань .

Ключові компетентності потребують навичок самоосвіти, самовдосконалення, самоконтролю і самооцінювання рівня саморозвитку упродовж всього життя. Графічні зображення є важливою формою і засобом розвитку мислення просторового бачення, уяви, уяочнення будь-якої задачної ситуації, осмислення суті поставленого завдання, алгоритмізації, пошуків розв'язання та передбачення кінцевого результату, його обґрунтування. Навчання учнів читати графічні зображення, вникати в сутність поданої там інформації та відтворювати її словами чи символами є важливим кроком до формування навичок осмисленого графічного відтворення будь-якої текстової задачі, розуміння ними наукової природничої картини світу.

При вивченні предметів, де математика відіграє лише роль апарату для вивчення й аналізу закономірностей реальних явищ і процесів, важливо зберегти термінологію, засвоєну при вивченні математики, та правильні зорові образи понять, що забезпечить інтеграцію знань, сприятиме поглибленню і збагаченню досвіду, світоглядних переконань. Інтегрованість знань про навколишній світ, осмислене світорозуміння учнем природничо-наукової картини світу, його екологічна культура й притаманність алгоритмічного стилю мислення є ознакою сформованості, ключових та міжпредметних компетентностей та свідчить про високий рівень природничо-математичних знань.

В основі оволодіння ключовими компетентностями лежить інтелектуальний розвиток інформаційної та графічної культури, дослідницьких здібностей, навичок самоконтролю, самооцінки, самонавчання, комунікаційні уміння.

Успішне оволодіння предметними і ключовими компетентностями у процесі засвоєння природничо-математичних знань засобами проектних технологій потребує постійного удосконалення сформованих навичок самоконтролю, самооцінювання учнями навчальних досягнень, власних ділових рис і якостей, рівня моральності, духовності, стимулює прагнення до самонавчання, самовдосконалення, до відповідальності за свої вчинки.

Навчальну інформацію, зміст задач, запитань, дослідницьких проблем доцільно вибирати враховуючи вікові особливості, пізнавальні можливості і інтереси, природні здібності, нахили кожного, виходячи з державних вимог щодо якості знань, згуртування нації, дотримання чинних вимог держпрограми. Цілісна система впливів на інтеграцію змісту освіти, формування дослідницьких рис і якостей особистості, національне укорінення, підвищення рівня мовленевої, графічної, алгоритмічної, суспільствознавчої, екологічної, економічної культури учнів спроможна забезпечити вимоги Держстандартів.

Осмислення учнями, краси і величі державної мови, багатогранності виражальних засобів, створюють умови для мотивації, позитивних емоцій, бажання самонавчання, самовдосконалення, досягнення успіхів поставленої мети.

Учителі навчальних закладів мають зрозуміти відповідальність за розкол країни, за нав'язування чужою державою національної ворожнечі, розбрату та глибоко осмислити свої завдання протидії.

Плутанина з мовними концепціями, мовними законопроектами кожний вчитель має залишити на совісті політиків і уважно прочитати Концепцію державної мови сусідньої держави. Ми наводимо її мовою оригіналу, замініть слова «Россия» на «Україна», «русский язык» на «українська мова» і ми дістанемо довгоочікувану концепцію. Хартія мовних меншин допоможе врегулювати і захистити розвиток зникаючих мов.

Від позиції кожного вчителя, вміння посіяти в душах дітей мир, злагоду, глибоку шану до різних мов та потребу знати рідну і досконало володіти державною залежить рівень освіченості кожного, успішність кар'єри, добробуту держави.

Госстандарт России

Личностные результаты освоения основной образовательной программы начального и общего образования должны отражать:

- формирование первоначальных представлений о единстве и многообразии языкового и культурного пространства России, о языке как основе национального самосознания;
- понимание обучающимися того, что язык представляет собой явление национальной культуры и основное средство человеческого общения, осознание значения русского языка как государственного языка Российской Федерации, языка межнационального общения;
- формирование основ российской гражданской идентичности, чувства гордости за свою Родину, российский народ и историю России, осознание своей этнической и национальной принадлежности; формирование ценностей многонационального российского общества; становление гуманистических и демократических ценностных ориентаций.

Эти ценности выражают суть общенациональной максимы: «Мы – российский народ». Это то, что объединяет всех россиян, придает им единую идейность и дополняется их этнической, религиозной, профессиональной и иной идентичностью, то, что позволяет нам быть единым российским народом.

Русский народ – национальный язык русского народа, государственный язык Российской Федерации и язык межнационального общения.

В системе школьного образования русский язык является не только предметом изучения, но и средством обучения, определяющим успешность в овладении всеми школьными предметами и качество образования в целом.

Основные цели изучения русского языка в школе:

- формирование представлений о русском языке как языке русского народа, государственном языке Российской Федерации, средстве межнационального общения, консолидации и единения народов России;
- понимание особой роли России в мировой истории, воспитание чувства гордости за национальные свершения, открытия, победы;
- сформированность уважительного отношения к России, родному краю, своей семье, истории, культуре, природе нашей страны, ее современной жизни;
- осознания себя гражданином России на основе принятия общих национальных духовных и нравственных ценностей;
- вера в Россию, чувство личной ответственности за Отечество перед будущими поколениями;
- забота о преуспевании единого многонационального российского народа, поддержание межэтнического мира и согласия.

Воспитательное и обучающее пространство общеобразовательной школы, оставляющее основу государственно-общественной системы воспитания, должно наполняться ценностями, общими для всех россиян, принадлежащих к разным конфессиям и этносам, живущих в разных регионах [5].

В. Кремень писав: «... однією з умов саморозвитку, самовдосконалення протягом всього життя є осмислення кожною особистістю державної мови як засобу спілкування, національної ідентичності, консолідації і згуртування громадян різних національностей в єдиний український народ, який беззастережно сприймає усталені форми життя в Україні, мовні культурні традиції нашого народу, що є стрижнем цілісної освітньої системи, яка зорієнтована на світовий освітній простір» [6].

Українській освіті сьогодні, як ніколи, необхідно подолати наслідки лінгвоциду з боку сусідньої держави, що свідомо і цілеспрямовано століттями намагалась одночасно з фізичним винищенням нації, ліквідувати соціальну, культурно-історичну спільноту поглинувши її.

Витіснення писемної мови, постійне нав'язування чужомовної преси, використання у суспільному культурно-освітньому просторі російської асимілювало суспільство. Постійний тиск, переслідування, зневажання, заборона української мови, спалювання бібліотек, знищення носіїв мови, інтелігенції, громадсько-політичних, церковних діячів, тотальне втручання в лексику, граматику, спотворення, та збіднення мови, через скорочення значної кількості важливих термінів (понад 3000 більш вживаних слів було вилучено із словників) призвели до малоприсадиності деформованої української мови для написання наукових праць.

Однією з умов саморозвитку, самовдосконалення протягом всього життя є осмислення з дошкільного віку кожною особистістю державної мови, як засобу національної культури спілкування, громадянської ідентичності, консолідації і згуртування громадян різних національностей в єдиний український народ, який беззастережно сприймає усталені форми життя України, мовні культурні традиції нашого народу що є стрижнем успішної освітньої системи, яка орієнтована на світовий освітній простір.

Досконале знання державної мови створить рівні умови для ЗНО.

Оскільки, мова математики є важливою складовою державної мови, то при вивченні нових термінів, понять математичної мови доцільно застосовувати прийоми, що використовуються для формування в учнів певних семантичних та синтаксичних знань та вмій в системі мовних знань. Семантичні вміння допомагають засвоювати математичні поняття, розпізнавати їх, виділяти істотні ознаки та встановлювати між ними взаємозв'язки і взаємовідношення. Синтаксичні вміння забезпечують грамотне читання, зображення математичних моделей та виконання тотожних перетворень алгебраїчних виразів, геометричних побудов. Ці вміння містяться в основі перетворення інформації, записаної звичайною мовою, в певну математичну модель, а також в основі вмій переходити від однієї математичної моделі до іншої.

Свідоме розуміння суті та змісту математичних понять, походження нового терміна, знака є необхідною умовою успішного формування математичної культури учня. При переході з природної мови на математичну та, навпаки, від однієї математичної моделі до іншої, до мови наукових термінів, важливо застосовувати історико-генетичний аналіз слова (символа), що дає можливість розповісти учням походження нового терміна (символа), історію розвитку відповідного йому поняття, з'ясувати місце цього поняття в системі понять. Систематичне використання історико-генетичних відомостей при вивченні нових елементів математичної мови сприяє формуванню пізнавальних інтересів позитивних мотивів навчальної діяльності. При цьому встановлюється генетичний зв'язок поняття з реальною дійсністю.

Пошук механізмів керування вчителями процесом засвоєння знань, умій та навичок, способів дій, оволодіння методами і засобами пізнання мислення, уяви, фантазії спонукають до застосування інформаційно-комунікаційних технологій, посилення прикладної спрямованості навчання, формування в учнів інформаційної потреби. Природна допитливість учня стимулює пошуки отримання інформації необхідної для розв'язування дослідницьких проблем, змушує учня самостійно визначати інформаційні джерела та конкретизувати пошук відомостей, їх обсяг, перевіряти достовірність, об'єктивність даних, узагальнювати, систематизувати інформацію.

Оволодіваючи пошуковими системами Інтернету учні набувають поступово важливих ділових рис і якостей необхідних у майбутній професійній діяльності, а досконале знання мови дає змогу обробляти знайдену інформацію (аналізувати, виокремлювати необхідне, правильно розставляти акценти, узагальнювати, усвідомлювати і осмислювати головне, порівнюватим об'єктивність джерел, визначати їх вірогідність тощо) та успішно використовувати її у навчально-пізнавальній діяльності.

Осмислення інформації, практичне використання виокремлених ідей, понять, важливих даних у процесі активної пізнавальної діяльності перетворює інформаційні відомості у знання. Здатність самостійного здобування учнем знань формується поступово і цілеспрямовано з перших кроків навчання в осмислене сприйняття інформації – мислиннева обробка – перекодування – оперування інформацією у різних ситуаціях у вигляді текстів, зображень, схем, таблиць, символічних записів тощо. Учні важливо вміти критично оцінювати інформацію, її достовірність, значущість під кутом зору науково природничих поглядів, вчитись обґрунтовувати правильність тверджень.

Механізмом розвитку в учнів дослідницьких ділових якостей і рис, уяви, фантазії, мислення є комунікативні та інформаційно-комунікаційні компетентності, що є стрижнем не лише природничо-математичної освіти, але і в цілому освіченості творчої особистості.

Однією з вимог навчальних освітніх програм має стати прогнозованість не лише результатів навчання, розвитку розумових здібностей, але і результати виховання: рівень психофізичного, духовного здоров'я, національної свідомості, світоглядних переконань, моральності, толерантності, усвідомлення відповідальності за власні дії і вчинки, потреби самовдосконалення, самонавчання, самовиховання.

Добре організована система освіти є мірилом досягнень в економіці, науці, культурі, показником матеріального добробуту громадян, визначає долю народу, держави, дбає про здоров'я нації.

Педагогічні технології мають базуватись як на досягненнях людства, так і на національних традиціях, національній культурі.

У сучасному освітньому просторі математична модель, як і філософська-лінгвістична освіта, пізнання, державної мови є підґрунтям осмислення природничих і суспільствознавчих знань, оволодіння культурою мовлення, мислення, ключовими компетентностями, основою профорієнтації.

Обмін інформацією словесною (усною і писемною) вчителя і учня, графічною, символічною, знаковою, навчає учнів переходити від слова до символів, знаків, графічних зображень і, навпаки, що допоможе учням осмислити комунікаційні можливості комп'ютера, ефективно використовувати різні джерела інформації.

Математика має зробити істотний внесок у формування ключових (більш загальних, що виходять за межі одного предмета) компетентностей, зокрема, загальнонавчальної (вміння вчитися), комунікативної (здатності грамотно формулювати і висловлювати судження) комунікаційно-інформаційної, загальнокультурної тощо. Поєднання предметних і ключових компетентностей підпорядковується реалізації загальних завдань шкільної природничо-математичної освіти, що здійснюється на всіх ступенях загальноосвітніх навчальних закладів:

– формування ставлення учнів до математики та природнознавчих знань, як невід'ємної складової загальної культури людини, необхідної умови її повноцінного життя в сучасному суспільстві на основі ознайомлення з ідеями і методами математики як універсальної мови науки і техніки, ефективного інтегрованого засобу моделювання і дослідження процесів і явищ навколишнього світу;

– забезпечення оволодіння учнями математичною мовою, розуміння ними математичної символіки, формул, моделей як таких, що дають змогу описувати загальні властивості об'єктів, процесів та явищ у тісному поєднанні з природнознавчими знаннями;

– формування здатності логічно обґрунтовувати та доводити математичні твердження, застосовувати математичні методи у процесі розв'язування навчальних і практичних завдань, використовуючи математичні знання і вміння для вивчення інших навчальних предметів у процесі активної дослідницької діяльності, спрямованої на інтеграцію знань, реалізацію міжпредметних зв'язків;

– розвиток умінь, опрацьовувати математичні тексти, шукати і використовувати додаткову навчальну інформацію, критично оцінювати здобуту інформацію та її джерела, зокрема, Інтернет, вчитись виокремлювати головне, аналізувати, робити висновки, використовувати отриману інформацію в навчальних ситуаціях та повсякденні;

– формування здатності оцінювати правильність і раціональність розв'язання природничо-математичних задач, обґрунтовувати відповіді, приймати рішення в умовах неповної, надлишкової, точної та ймовірнісної інформації, висловлювати власні міркування, доводити їхню правильність, наводити переконливі приклади.

Активна навчально-пізнавальна дослідницька діяльність, практична її спрямованість при досконалому володінні державною мовою призведе до відкриття математичного факту, практичного осмислення суті, вчитиме застосувати на практиці та повсякденні.

У зв'язку із впровадженням компетентісного навчання особливої значущості набувають методи оцінювання рівня здатності учня висловлювати та інтерпретувати власні знання, відчуття, міркування, думки, факти, словами, засобами графічних зображень, схем, таблиць у процесі постійного перекодування інформації при розв'язуванні різних задачних ситуацій як навчальних, так і побутових.

Однією з вимог сучасних навчальних освітніх програм є прогнозованість не лише результатів навчання, але і розвитку розумових здібностей, виховання творчої особистості ґрунтується на загальнолюдських цінностях і принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму і інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Контроль, оцінювання, діагностика, прогнозування були і залишаються складовою будь-якого навчального процесу, необхідними умовами самоорганізації, саморозвитку, самовиховання, самовдосконалення.

Успішне навчання потребує постійного контролю і оцінювання складових цього процесу та комплексу організаційних засобів навчання і активізації зворотнього зв'язку учнів з учителями.

Упровадження у навчальних закладах, починаючи з дитячих садків, норм моралі, мовленевої культури та етичної поведінки, формування світоглядних орієнтирів, гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей створить підґрунтя для виховання, розвитку навчання особистості.

В. Кремень писав: «... однією з умов саморозвитку, самовдосконалення протягом всього життя є осмислення кожною особистістю державної мови як засобу спілкування, національної ідентичності, консолідації і згуртування громадян різних національностей в єдиний український народ, який беззастережно сприймає усталені форми життя в Україні, мовні культурні традиції нашого народу, що є стрижнем цілісної освітньої системи, яка зорієнтована на світовий освітній простір» [6]

Використані літературні джерела

1. Жук Ю. О. Оцінювання рівня сформованості предметних компетентностей учнів основної школи методом семантичного диференціала в процесі навчання фізики [Текст] / Ю. О. Жук, О. П. Пінчук // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія № 5. Пед. науки: реалії та перспективи. – Вип. 12: зб. наук. праць / За ред. П. В. Дмитренка, В. Д. Сиротюка. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, – 2008. – С. 120–128.
2. Добротвор О. В. Умови формування комунікативної компетентності молоді в навчальному процесі [Текст] // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ: Зб. наук. праць. – Вип. 18 / О. В. Добротвор. – К.: КНЛУ, – 2009
3. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. [Текст] – Відділ сучасних мов, Страсбург. – К.: Ленвіт, – 2003. – 262 с., С. 9
4. Остапенко Н. Теоретичні основи формування комунікативної компетентності учнів загальноосвітньої школи на уроках української мови [Текст] // Укр мова і література в школі / Н. Остапенко. – № 3. – 2010. – С. 5–8.
5. Государственные стандарты России.
6. Кремень В. Толерантність як імператив: Національна ідентичність в добу глобалізації [Текст] / В. Кремень // Газета «День». – № 42 – 43 (11–12 березня), – 2011. – С.6.

Bibliography

1. Zhuk Y. O. Otsinuvannia rivnia sfomovanosti predmetnyh komponentiv uchniv osnovnoi shkoly metodom semantichnoho dyferentsiala v protsesi navchannia fizyky [Tekst] / Y. O. Zhuk, O. P. Pinchuk // Nauk. chasopys Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova. Seria № 5. Ped. nauky: realii ta perspektivy. – Vyp. 12 zb. nauk. prats / Za red. P.V. Dmytrenka, V. D. Syrotiuka. – K.: Vyd –vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2008. – S. 120–128.
2. Dobrotvor O. V. Umovy formuvannia komunikativnoi kompetentnosti molodi v navchalnomu procesi [Tekst] // Naukovyi vistnyk kafedry YUNESKO KNLU: 36 naukovykh prats. – Vyp. 18 / O. V. Dobrotvor. – K.: KNLU, – 2009
3. Zahalnoevropeyski rekomendatsii z movnoi osvity: vyvchennia, vykladannia, otsiniuvannia. [Tekst] – Viddil suchasnykh mov, Strasburh. – K.: Lenvit, 2003. – 262 s., S. 9
4. Ostapenko N. Teoretychni osnovy formuvannia komunikativnoi kompetentnosti uchniv zahalnoosvitnioi shkoly na urokah ukrainskoi movy // Ukr mova i literatura v shkoli / N. Ostapenko – № 3. – 2010. – S. 5–8.
5. Gosudarstvennie standarty Rossii.
6. Kremen, V. Tolerantnist yak imperatyv: Natsionalna identychnist v dobu hlobalizatsii [Tekst] / V. Kremen // Hazeta ‘Den’. – № 42–43(11–12 bereznia), – 2011. – S.6.